

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie:
Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2015

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Pijp gemaakt naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Ongemerkt, Partsch, ca. 1879. (Foto Arjan de Haan)

Achterzijde omslag: Piet Hein pijp, 1828. Gouda, Leendert of Joost Welter, 1828. (Coll. Museum Gouda, foto Bert van der Lingen)

ISBN: 978-90-801138-6-2

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Patriotten en prinsgezinden Rob Roedema en Peter Bitter	9
Aanvulling op ‘Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625’ Bert van der Lingen	19
Een tabakspijp ter herdenking van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828 Bert van der Lingen	33
Leidens Ontzet op pijpen Ruud Stam	37
Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 Ron de Haan	47
Afval van een Schoonhovense pijpenbakker Jan van Oostveen	51
De firma G. Rompelman & Compagnie, fabrikant in grof aardewerk en pijpen te Kampen Bert van der Lingen	59
Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) Jos Engelen	71
Glaspanelen van P. van der Want Gzn (Ivora) in Gouda Barbara Walraven	75
De merken ruiters te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda Bert van der Lingen	79
Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk Arjan de Haan	85
Misbruik van de naamsbekendheid van Gambier Arthur van Esveld	93
Geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen uit Noord-Frankrijk (Bretagne, Normandië en Nord-Pas-de-Calais) Ron de Haan	101
Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische klei- en pijpennijverheid Ruud Stam	127
De sociale strijd op Belgische pijpen Ruud Stam	139
De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda Bert van der Lingen	147
Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 Bert van der Lingen	165
Engelse summaries	185

Voorwoord

Het Jaarboek 2015 is het derde Jaarboek van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Opnieuw ligt er een fraai jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, voor u. Het is mooi om te zien dat een keur aan auteurs zulke interessante en van fraaie afbeeldingen voorziene artikelen heeft aangeleverd.

Allereerst ruime aandacht voor de Nederlandse kleipijp. Rob Roedema en Peter Bitter behandelen opgegraven kleipijpen en aardewerk van opgravingen in **Alkmaar**, die verwijzen naar de **politieke voorkeur** in Alkmaar in de achttiende eeuw. In het Jaarboek 2014 beschreef Bert van der Lingen een bijzondere groep **eerste-generatiepijpen** uit de periode 1590-1625. Kort na publicatie bleken er nog veel meer vondsten te zijn die in een uitgebreide aanvulling zijn opgenomen. Van dezelfde auteur komen ook bijdragen over een pijp die de verovering van de **zilvervloot door Piet Hein** herdenkt en pijpen uit een **beerput in Delft** die familierelaties tussen de eigenaren van de gevonden merken aantoonst. Ruud Stam maakt een inventarisatie van pijpen die **Leidens Ontzet** in 1574 herdenken en Ron de Haan toont een drietal bijzondere modellen ter gelegenheid van de **Vrede van Aken** in 1748. Jan van Oostveen beschrijft pijpen en afval van een **pijpenbakker in Schoonhoven** en geeft nieuwe inzichten over de nijverheid in deze stad en Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de firma **G. Rompelman & Compagnie** in Kampen, die kleipijpen voor de export naar Suriname maakte. Jos Engelen beschrijft een **ijzeren persvorm** die in een tuin in Gennep is gevonden en Barbara Walraven twee **glaspanelen** van de firma P. van der Want Gzn (Ivora) uit Gouda.

De buitenlandse kleipijpen zijn vertegenwoordigd in verschillende artikelen. Arjan de Haan laat in zijn bijdrage fraaie modellen uit de fabriek van **Partsch in Oostenrijk** zien. Arthur van Esveld gaat in op **misbruik van de naam Gambier** in Frankrijk en Ron de Haan toont de kenmerken van de grootste collectie **geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen** uit Noord-Frankrijk. Ruud Stam beschrijft de **sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid** en pijpen die de **sociale strijd in België** verbeelden.

Over de handel en export van kleipijpen heeft Bert van der Lingen een bijdrage over de 18e eeuwse **pijpenhandelaar Dirk Entvogel** uit Amsterdam en zijn opvolger Jacob van der Werf en verder een artikel over tabakspijpen en tabak in **advertenties in Zürichse weekbladen**, waarin onder meer duidelijk wordt welke pijpen in de 18e eeuw naar Zwitserland werden geëxporteerd.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2015 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) ¹

Jos Engelen

In 2015 is in een moestuin in Gennep (Limburg) een ijzeren pijpenvorm gevonden. Voor zover bekend is het de enige pijpenvorm die ooit in Nederlandse bodem is aangetroffen. Archiefonderzoek heeft aangetoond dat in Gennep slechts één pijpenmakerij actief is geweest. In onderstaand artikel wordt de bijzondere vondst getoond in samenhang met de historie van de pijpennijverheid in Gennep.

Een ijzeren persvorm in een moestuin in Gennep

De verroeste ijzeren persvorm is gevonden tijdens het ompsitten van een moestuin in Gennep.² Nadat het gereedschap door middel van elektrolyse van roest was ontdaan bleek het om een populair ovaal pijpmodel te gaan, zoals die in de 19e eeuw door vele firma's is gemaakt. In de intensief gebruikte persvorm werden halflange pijpen gemaakt met een steellengte van 27 centimeter. Het mondstuk werd met een mes afgesneden. Bijmerken zijn niet aanwezig. De datering van het gereedschap zal in de periode 1850-1880 liggen.

Drie sluitpennen zorgen ervoor dat de vorm tijdens gebruik op zijn plaats blijft. De rechterhelft is direct achter de ketel gebroken en daarna gerepareerd waarna de vorm opnieuw kon worden gebruikt. Dit benadrukt de waarde van het gereedschap. De persvorm lijkt dan ook niet tijdens de actieve periode van de pijpenmaker te zijn weggegooid. Aan de onderzijde van een van de vormhelften is een onleesbare tekst gekrast met daarachter HW of HV 1. Mogelijk is hier oorspronkelijk de naam van de pijpenmaker, de vormmaker of de modelnaam van de pijp gekrast.

De ijzeren vorm lijkt sterk op de pijpenvormen van Trumm-Bergmans uit Weert, die zijn gereedschap liet fabriceren door Letchert in het Westerwald. Uit Gennep is slechts Peter Dorn als pijpenmaker bekend en vermoedelijk stamt de persvorm uit zijn werkplaats. Dorn heeft waarschijnlijk alleen voor de lokale markt en het nabijgelegen deel van Duitsland geproduceerd.

Peter Dorn pijpenmaker in Venlo en Maaseik³

De vroegste vermelding van Peter Dorn in Limburg vinden we in 1815 in Venlo.⁴ Dorn, geboren in 1786 te Grenzhausen, was toen als 28 jarige pijpenmaker werkzaam bij Jean Lenssen in Venlo. Hier huwde hij rond 1815 Maria Wilhelmina Catharina Rembs, de zus van de echtgenote van Peter Hölzenspies. In Venlo werden ook zijn eerste drie kinderen geboren. Toen rond 1819 Lenssen zijn activiteiten in Nederland beëindigde werd Dorn brodeloos en vertrok naar Maaseik. We komen hem daar in 1821 tegen wanneer hij de geboorte van een van zijn kinderen aangeeft. In de jaren 1821-1832 werden in Maaseik nog vijf kinderen ingeschreven. Hij woonde in het pand Eikerstraat 168, genaamd de pijpenfabriek, waar N. Vanijsterdaal en F. Ritzen als fabrikanten hun bedrijf uitoefenden achter de woning. Op de nummers Eikerstraat 166 en 167 woonden zijn twee zwagers Peter Hölzenspies en Jacob Rembs en Jan Jacob Leyendekker met hun gezinnen, allen pijpenmakers bij Ritzen.

Vertrek naar Stevensweert

Toen tijdens de overgangssperikelen van de Belgische opstand tussen 1830 en 1839 de Westelijke Maasoever en dus ook Maaseik aan België dreigde toe te vallen en daardoor de economische vooruitzichten voor de pijpenfabricage qua afzetgebied minder werden, vertrok Peter Dorn naar Stevensweert, aan de overzijde van de Maas op Nederlands grondgebied. Dat zal in of na 1832 zijn geweest omdat in dat jaar nog een kind van hem werd ingeschreven in Maaseik. Zijn zwager Peter Hölzenspies en zijn familie waren kort daarvoor ook naar Stevensweert vertrokken. In 1843 werkte Dorn nog bij hem.

Afb. 1. Persvorm, ijzer, 1850-1880. Vindplaats Gennep. (Foto's Ewout Korpershoek)

Pijpenmaker te Gennep

Op 16 mei 1849⁵ richtte Dorn vanuit Stevensweert een verzoek tot de burgemeester van Gennep om daar een 'Aarde Pijpenfabriek' te mogen oprichten. Ook zocht hij een geschikte locatie om een oven te plaatsten waar hij zijn pijpen kon bakken. Er zijn een tweetal oorzaken waardoor Dorn mogelijk besloot om uit Stevensweert te vertrekken: Als eerste was het met zijn grote gezin moeilijk om in loondienst bij de pijpenfabriek van zijn zwager Peter Hölsenspies de eindjes aan elkaar te knopen. Daarbij voelde hij zich bekwaam genoeg om een eigen bedrijf te stichten in een plaats waar hij minder concurrentie zou hebben dan in het kleine Stevensweert. Vandaar dat hij zijn aanvraag richtte tot het Bestuur van Gennep als 'Pijpenfabrikant'. Ten tweede droegen de dreigende relletjes in Stevensweert in 1848, tegen alles wat 'Hollands' en Protestants was, zeker bij tot de overweging om elders emplooi te zoeken. In Gennep bestond al vanaf 1700 een bloeiende pottenbakkersnijverheid en er werd witte klei aangevoerd. De keuze voor Gennep was dus niet zo vreemd als het op het eerste gezicht lijkt. En ook nu weer functioneerde de Maas als aanvoerweg bij uitstek.

Uit een tweede brief van Peter Dorn aan de Burgemeester van 1 juni 1849 bleek dat hij inmiddels in Gennep woonde, in een huis aan de weg naar de Maas, naast de metselaar Lommen. Hij verzocht achter zijn huis, op het perceel Maasstraat A nr. 122, een oven te mogen plaatsen. Hij tekende hierbij aan dat die geen enkel gevaar zou opleveren en dat zijn burenen geen bezwaar tegen de oven hadden.⁶ Dat verzoek werd ingewilligd aangezien Peter en zijn zoon Peter Willem daar vanaf 1851 in de bevolkingsregisters als pijpenfabrikant worden genoemd. Zijn broer Hendrik en de toekomstige vrouw van zijn zoon Peter Willem, Catharina Lange, werden als pijpenmakers vermeld. Na het overlijden van Peter in 1862 werden Peter Willem, zijn broer Hendrik en zijn vrouw alle drie als pijpenfabrikanten genoemd. Zij woonden op de Smitsdijk A nr. 135a. Peter Willem kocht in 1865 een huis op de Weibraak, een weg evenwijdig aan de Maas, genaamd Chemin de Gennip à Wesseem, ongeveer 150 meter ten Zuiden van de Maasweg/Veerweg. Over de door Peter en Peter Willem gezette merken tasten wij nog in het duister.

Verslagen van de toestand der Gemeente Gennep

In deze verslagen vinden we in een aantal opeenvolgende jaren gegevens over de pijpenfabriek van Dorn in Gennep:

1852: Er bestaat sinds 1851 hier mede een aarden pijpenfabriek, welke nogal debiet schijnt te hebben.

1858: Een aarden pijpenfabriek, werkende met drie mannen en twee vrouwen, die werk genoeg heeft en waarin geen 'vreemden loontrekkenden werkzaam zijn'.

Afb. 2. Detail met reparatie.

Afb. 3. Detail met gerepareerde scheur in de steel achter de hiel.

Afb. 4. Mogelijke initialen van pijpenmaker of vormmaker.

1859: Een aarden pijpenfabriek, werkende met vijf mensen, met voldoende werk.

1866: Een aarden pijpenfabriek met drie mannelijke arbeiders boven de 16 jaar met een werkloon per week van 2 gulden.

1871: Enkel een vermelding dat er een fabriek bestaat.

1883: De Gennepse pijpenfabriek is al een paar jaar ter ziele.

Productie en modellen

Over de door Dorn gevoerde merken is niets bekend. Ook producten uit zijn bedrijf zijn tot op heden niet geïdentificeerd. Uit Gennep is slechts Peter Dorn als pijpenmaker bekend en vermoedelijk komt de gevonden persvorm uit zijn werkplaats. Daarmee zou dan kunnen worden geconcludeerd dat hij in ieder geval halflange pijpen maakte met ovale ketelmodellen. Deze pijpen werden mogelijk alleen voor de lokale markt en het nabijgelegen deel van Duitsland geproduceerd. Bedrijven door het hele land maakten pijpmodellen zoals die van de gevonden ijzeren persvorm. Ook Peter Hölsenspies in Maaseik en Stevensweert maakte een dergelijk model.

Noten:

- 1 Dit artikel zal in gewijzigde vorm worden opgenomen in J. Engelen, *Tabaksnijverheid in Limburg*. 2016 (in voorbereiding).
- 2 De vorm bevindt zich nu in de collectie van Ewout Korpershoek.
- 3 Een belangrijk deel van dit artikel is eerder gepubliceerd in Engelen, 1987, p.20-23.
- 4 Kompier, 1982, p.86.
- 5 Engelen, 1987, p.20-23 en Engelen, 1985.
- 6 Verscharen: Maas en Niersbode -Gennep 1883. Gemeentearchief Gennep, inv. 2177, B.R. 1850-1880. Inv. 1958, Inv. 1961 Uitvoerig en beredeneerd verslag van de toestand der Gemeente Gennep 1852. Inv. 568, 1858, Inv. 571, 1859, Inv. 572, 1866, Inv. 579, 1871, Inv. 584.

Literatuur:

- Engelen, J.P.A.M., 1985. *Afstammelingen van Westerwaldse pijpmakers in beide Limburgen en Pijpenfabriek Trumm-Bergmans te Weert*. Pijpelogische Kring Nederland.
- Engelen J.P.A.M., 1987. 'Peter Dorn, een 19e eeuwse pijpmaker', *PKN 10* (37), p.20-23.
- Kompier F.F., 1982. 'Pijpenfabricage in Venlo I-III', *PKN 4* (16), p.75-99.
- Oostveen van J. en R. Stam, 2011. *Productiecentra van Nederlandse kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*. Tiel/Leiden.

English summaries

Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) / An iron pipe mould from Gennep and the pipe maker Peter Dorn (1849-1871)

Jos Engelen

A few years ago an iron pipe mould was found in a vegetable garden in Gennep (Limburg). To our knowledge it is the only clay pipe mould ever found in Dutch soil. It was used to make pipes with a stem length of 27 centimetres and of the typical Dutch oval bowl shape. The mould dates from 1850-1880. Within this period only one pipe maker, Peter Dorn, was active in Gennep. Dorn was born in the German village of Grenzhausen and moved to Venlo and Stevensweert in Limburg before he went to Gennep in 1849. This unique find is shown in conjunction with the history of the small scale pipe industry in Gennep.

